

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

L

O R A D E A • 2 0 2 0

1870-2020. UN SECOL ȘI JUMĂTATE DE LA NAȘTEREA SOCIETĂȚII PENTRU FOND DE TEATRU ROMÂN

Florin ARDELEAN*

1870-2020. A CENTURY AND A HALF SINCE THE BIRTH OF THE SOCIETY FOR THE ROMANIAN THEATER FUND

ABSTRACT

In the context of the existence of the Austro-Hungarian dualism, and the lack of political representation of the Romanians in Transylvania, the initiatives of some leaders or exponents of the intellectuals, some of them active in the field of cultural journalism, were very welcome. The cultural magazines and the associations of the Transylvanians from the Empire were a wall of resistance in front of the denationalization tendencies, often managing to reduce the number of renegades. One such institution, with one of the most notable activities, was the Society for the Romanian Theater Fund. October 2020 marked the 150th anniversary of its founding.

Keywords: Society for the Romanian Theater Fund, Transylvania, Romanians, national identity

Contextul istoric

După realizarea Pactului Dualist (*Ausgleich*), în februarie 1867, națiunea română din Imperiu se afla într-un impas. Elitele sale erau conștiente de un pericol ce-și accentua presiunea. Este vorba despre așa numitul fenomen al *reneașilor*, adică al românilor ardeleni ce-și lepădau caracteristica etnică, preferând astfel să nutrească speranțele unui destin mai profitabil, prin accesul mai facil la funcții publice sau angajamente instituționale. În perioada desemnată de istorici ca fiind cea a *pasivismului politic*, printr-o strategie de proastă inspirație a Partidului Național Român din Transilvania, reprezentarea românilor în instituțiile politice ale Austro-Ungariei a fost ca și inexistentă. O anume debusolare s-a produs, având drept consecință lipsa unor strategii coerente prin care, măcar minimal, interesele ardelenilor să fie susținute cu succes.

Tocmai de aceea, inițiativele unor fruntași sau exponenți ai intelectualității, unii dintre ei activi în sfera jurnalismului cultural, au fost cât se poate de bine venite. Climatul social, spiritual și politic din Ardeal reclama acțiuni asumate, astfel încât pierderea identității etnice să fie cât mai redusă. Acest lucru era cu atât mai necesar cu cât, după crearea Principatelor Unite ale Munteniei și Moldovei, autoritățile maghiare erau tot mai conștiente de faptul că românii transilvăneni se uitau cu un interes sporit dincolo de Carpați, în speranța unui viitor sub auspicii statale noi. Ca atare, „atenția”! acordată românilor a escaladat. A doua jumătate a secolului al XIX-lea a reprezentat pentru Ungaria un efort de asimilare etnică și de maghiarizare a numelor românești sau evreiești, în speranța răsturnării balanței etnice și a inhibării speranței tocmai pomenite.

O bătălie surdă a început astfel să se contureze începând cu deceniul al șaptelea, bătălie ce a durat până la primul război mondial. În ea a fost angrenată toată administrația maghiară, elitele

* Universitatea Oradea, Muzeul Țării Crișurilor – Complex Muzeal, Oradea; e-mail: fard@yahoo.com

culturale și politice, intensificarea fenomenului asimilaționist sporind pe măsura „nervozității” și a îngrijorării celor ce simțeau că veacul ce urma să vină le putea aduce surprize cu totul nedorite. Din moment ce acțiunile de ordin politic erau drastic cenzurate, ba chiar zădărnice de către chiar liderii politici ardeleni, în baza *pasivismului politic* inițiat ca strategie a P.N.R. din Transilvania, încă din 1858, le rămânea sau le revenea exponenților culturali, intelighenței ardeleni, să inițieze acțiuni, să propună modalități concrete și să întemeieze instituții ale românilor capabile să le reprezinte interesele spirituale și, mai ales, să le conserve ființa etnică.

Revistele culturale și asociațiile ardelenilor din Imperiu au constituit un zid de rezistență în fața tendințelor de deznaționalizare, reușind adesea să micșoreze numărul celor renegați. O astfel de instituție, cu o activitate dintre cele mai notabile, a fost *Societatea pentru fond de teatru român*. Tocmai s-au împlinit, în octombrie 2020, 150 de ani de la înființarea ei.

Iosif Vulcan și *Familia* – combatanți pe frontul conservării etniei

La începutul lunii mai, 1865, la Budapesta, Iosif Vulcan a scos numărul de probă al Revistei *Familia*, foaie enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni. Fără a avea un program explicit, la rubrica *Revista socială*, a fost sugerat obiectivul de prim-plan al publicației, în care rolul predominant îl deținea femeia:

„În zilele trecute, o amică ne întreabă: De ce foaia dumată se va numi *Familia*?

- Pentru că va să publice articole interesante pentru toți membrii familiei, răspunsem.

- Aha! Va exista, dară, un jurnal care se va îngriji și de noi, continuă ea.

- Așa e!, *Familia* știind prea bine că dezvoltarea spiritului național își are baza în cercul familiei.

Ea nu se va ocupa de politică, ci va vorbi sincer, simplu și curat despre tot ce înnobilează inima, înavuște cunoștințele noastre și despre tot ce dezvoltă spiritul național. Va spune femeilor române că ele au o misiune sfântă – că viitorul națiunii noastre e în mâinile lor -, că ele toate au rolul Corneliiei, a mamei Grachilor, de a crește națiunii și patriei fii și fice în al căror sân palpită inima românească; le va spune că educația în spiritul național e paladiul existenței noastre și că acest paladiu e proprietatea lor. Bărbații și junii vor găsi în foaia noastră subiecte serios dezbătute, într-un stil cât se poate de ușor, vor cunoaște mai de aproape faptele și viața unor bărbați mari, demni de imitat. Cu un cuvânt, toți membrii familiei vor afla într’însa ceva interesant pentru ei.

Iaca, doamnelor și domnilor pe scurt programa Familiei!”¹.

Faptul că Iosif Vulcan a sugerat că editează revista sa mai ales în beneficiul femeii române nu a fost o atitudine deloc întâmplătoare, ci un element de bază în strategia construită cu scopul de a cultiva conștiința națională și de a conserva ființa etnică a românilor ardeleni, în condiții de primejdie. Timp de 42 de ani, între 1865 și decembrie 1906, planul său a funcționat foarte bine. La Pesta, timp de 15 ani, iar mai apoi, din mai, 1880, la Oradea, *Familia* a reprezentat nu doar un titlu de revistă inspirat, ci, la modul simbolic, s-a constituit într-o „familie” generică, adunând la aceeași masă spiritele creative ale românilor din tot arealul balcanic. Deloc gratuit, Octavian Goga a avut cuvinte de laudă, punând la superlativ activitatea editorială a lui Iosif Vulcan și considerând *Familia* „un fel de buletin literar al epocii/... / un fel de îndreptar trebuincios pentru o societate începătoare /... /, un certificat pururi reînnoit al unității”². Dar mult mai mult decât atât, strategia lui Iosif Vulcan a țintit la ceva cu totul special. Este vorba despre faptul simplu și profund că limba oricărui neam este, înainte de toate, o limbă maternă. Limba română nu face excepție. Mama este cea care, în primii ani de viață, îi dă copilului nu doar îngrijirea specifică, ci îl învață limba ce-i va găzdui o viață întreagă ființa. *Familia* era dedicată femeilor, pentru că era vital ca ele să nu-și abandoneze limba, acest abandon ducând pe drumul fără întoarcere pe care au apucat renegații. Gândul intim, nerostit, a fost

1 Iosif Vulcan, *Revista socială*, în *Familia*, I, 1865, număr de probă, 1/ 13 mai, p. 14.

2 Octavian Goga, *Mustul care fierbe*, București, 1927, p. 280-281. Textul ca mesaj evocativ are titlul *Un precursor al unității: Iosif Vulcan*, reprezentând scriptul unei conferințe susținute la Oradea, în anul 1925.

unul aparținând unui patriot luminat, unui vizionar și unui intelectul perfect conștient de pericolul ce ne păștea ca neam, într-un imperiu, dar mai ales într-o provincie condusă de autorități tot mai românofobe, și țintea suportul matern al limbii.

Foarte grijuliu și perfect articulat în strategia sa, Iosif Vulcan nu a lăsat nimic la voia întâmplării. Se putea întâmpla că femeia română să nu fi știut să citească, într-o vreme în care rata analfabetismului era uriașă, mai ales în rândul femeilor. În acest caz, Revista *Familia* risca să nu ajungă la sufletul celei căreia îi era hărăzită prin program, ci, cel mult, să fie citită de un intermediar. Acesta este motivul pentru care fiul preotului greco-catolic Nicolae Vulcan (nepot al episcopului Samuil Vulcan) s-a gândit la un „plan B” – dacă femeia nu știe să citească sau să scrie, atunci ea poate auzi limba română, o poate exercita astfel încât să nu o uite, ci să o transmită generației următoare. Locul unde o putea auzi în forma ei literară și prelucrată artistic nu era ulița satului sau piața, ci un lăcaș cu totul special – *Teatrul!* Astfel ia contur în strategia vulcaniană cea de-a doua pistă sau linie de acțiune în vederea salvării spiritului național aflat la ananghie.

Nașterea Societății pentru fond de teatru român

În ciuda repetatelor solicitări adresate guvernului maghiar în sensul sprijinirii inițiativelor de întemeiere a unui teatru românesc în Imperiu (solicitări urmate de niciun răspuns!), era limpede că doar inițiativele private puteau mișca lucrurile dintr-un imobilism cultivat chiar de autorități. Deloc timorat, Iosif Vulcan se apucă de treabă, folosindu-și revista drept placă turnantă a întreprinderii temerare de constituire a instituției dorite, prin întreaga sa activitate ulterioară, pe parcursul a nu mai puțin de 36 de ani, fiind pe deplin îndreptățit să fie numit de către O. Goga „*un fel de Nestor al Thaliei în Ardeal*”³. Scrie mai multe piese de teatru într-un singur act, cu subiecte inspirate din viața satului, adesea satirizând caractere sau construind situații hilare, cu deznodământ previzibil, piese fără o valoare estetică ridicată, dar care au întemeiat un prim repertoriu⁴. De asemenea, ajutat și de soția sa, Aurelia, care s-a implicat fără rezerve în proiectul său teatral, a încropit trupe de diletanți (artiști amatori) cu care a colindat târgurile de prin Ardeal, Banat și Maramureș, dând reprezentații mult gustate de public, implicit de femeile prezente, mari amatoare de spectacole dramatice. O mărturie o avem de la Octavian Goga. Evocarea lui este plină de culoare: „*Mi-aduc aminte, eram student la Universitate, când am văzut pentru întâia dată Ruga de la Chizătău într-un sat din Banat, pe o scenă ridicată într-un local de școală, cu o cortină multicoloră înjghebată din catrințe și covoare, o cortină rebelă care la sfârșit de act nu acoperea decât până la glezne corul bărbătesc. Era o veselie împrejur, pantofii cocheți ai bănățencelor ne stârneau admirația, publicul fredona arii din piesă, râsul gâlgâia din toate ungherele, în vreme ce un preot bătrân de pe Mureș se cam supărase în scaunul lui și striga din răspuțeri: «Trageți lepedeul!» ... Vremuri sănătoase de inocente bucurii patriarhale*”⁵.

Mai mult decât orice, Iosif Vulcan a fost un militant, un spirit luptător și neobosit. Și în chestiunea teatrului, a dat dovadă de perseverență, pe deplin convins de importanța proiectului la care s-a înhămat: „*Din 1865, în paginile revistei Familia se discută tot mai mult despre funcțiile teatrului în general și ale teatrului național în special și se pune problema trebuinței imperioase pentru românii din aceste părți a unui teatru în limba lor și, ca urmare, necesitatea de a face totul pentru crearea lui. Iosif Vulcan devine stegarul acestei devize, încă din primul an de apariție a revistei pe care o conducea*”⁶.

3 Ibidem, p. 277.

4 *Ruga de la Chizătău, Sărăcie lucie, Tanda și Manda, Alb sau roșu, Gărgăunii dragostei, Chiriașul fugit, Prima rochie lungă* (monolog), *Soare cu ploaie, Mâța cu clopot, Mireasă pentru mireasă* sunt aceste piese elaborate cu scop strict practic. Acestea li s-au adăugat și altele, cum ar fi *Ștefan Vodă cel Tânăr*, jucată pe scena Teatrului Național din București, dar și la Oradea, în limba maghiară, pe scena Teatrului, la data de 4 martie 1903, la puțin vreme după inaugurarea edificiului (1901).

5 Octavian Goga, *op. cit.*, p. 278.

6 Lucian Drimba, *Momente importante în evoluția „Societății pentru fond de teatru român în Ardeal”*, în *Centenarul „Societății pentru fond de teatru român” (1870-1970)*, Oradea, 1972, p. 233.

Astfel, *Familia* a găzduit foarte multe articole, a publicat *Apeluri* sau chemări în numele ideii unui teatru românesc în Transilvania. Unul dintre acestea, emblematic și sintetic, apărut pe prima pagină și semnat de patronul gazetei, a avut un titlu sugestiv: *Să fondăm teatrul național*. Iată un extras – „Sunt trei lucruri de cultivare: biserica, școala și teatrul. Să ne îngrijim, dar, de înființarea acestora, căci fără biserică, fără școală și fără teatru nu poate fi vorba de cultură și moralitate, nu putem aspira la viitor, la viață. Ferice de națiunea care posedă această trinitate sfântă. /... /

Teatrul este cea mai mare școală morală, cea mai mare școală de educațiune /... / În el se dezvoltă și se cultivă sentimentele generoase, umanitare și naționale; el ne arată calea virtuții și a onoarei; dezvoltă în noi gustul frumosului, gustul buneii cuviințe; ne arată datoriile de creștini și de patrioți; ne înfățișează icoana libertății și onoarei precum și relele despotismului, ale viciului și ale infamiei. Teatrul este ca o expoziție a virtuților și viciilor societății omenești; scena redevine suvenirurile trecutului, împăspătează gloriile străbune, victoriile, luptele pentru libertate și independență, ne înalță sufletul, stârnește în inimile noastre sacra dorință de a-i imita, căci teatrul este școala cea mai practică”⁷.

Pledoaria sa înflăcărată nu s-a limitat la publicarea de articole, ci a inițiat petiții către românii din capitala Ungariei, în februarie 1870 (*Către intelighenția română din Budapesta*), pentru ca mai apoi să se formeze un comitet de inițiativă format din cinci persoane, Iosif Vulcan având calitatea de secretar, adică de persoană chemată să mobilizeze și să administreze întregul proiect. Se deschidea astfel linia dreaptă spre momentul mult dorit. El avea să se petreacă la data de 5 octombrie 1870, la Deva, unde a luat ființă *Societatea pentru fond de teatru român*.

Familia – vocea teatrului românesc din Ardeal

Revista *Familia* a consemnat în două numere (39 și 40 din octombrie 1870) evenimentul petrecut. Sub titlul *Adunarea de la Deva*, avându-l ca semnatar pe Iosif Vulcan, pe parcursul a numai puțin de 7 pagini (începând cu prima din cuprinsul revistei)⁸ au fost aduse la cunoștința cititorilor toate cele petrecute. Iosif Vulcan pare copleșit de moment: „Noi, care în foaia aceasta propuseserăm și susținerăm ideea înființării unui teatru național, simțim o fericire și mai mare decât alții /... / Ca români, aplaudăm cu entuziasm mărețul act de cultură națională produs la Deva, iar ca ziariști simțim în pieptul nostru ceresc mulțumire că am nimerit vocea opiniunii publice, proiectând înființarea unui institut de toți dorit. /... / Mâna ne tremură de fericire, ... și pana ne cade!”⁹.

În următorul număr, a fost publicată conferința susținută la Deva de către Vulcan, cu titlul *De ce voim s-avem un teatru național!* Pledoaria sa a fost plină de patos, convingătoare și axată pe dezideratele neamului, chemat să spere la mai mult și să fac tot ceea ce depindea de el pentru o propășire culturală și de civilizație: „Să ne înarmăm dară până ce încă nu e târziu! Să ne înarmăm toți, căci lupta are să fie teribilă, pe viață și pe moarte... Ea va fi lupta spirituală a luminii în contra întunericului, a civilizațiunii în contra barbariei, a viitorului în contra trecutului, pentru limbă și naționalitate. /... / Limbă și naționalitate! Acestea sunt două cuvinte sacre pentru noi. Ele exprimă tezaurul nostru cel mai scump. Ele formează paladiul nostru. /... / Dorim să avem o școală supremă pentru poleirea limbii noastre. Dorim să avem un mijloc puternic pentru propagarea acestei limbi. Dorim s-avem un canal prin care marile idei de limbă și naționalitate să se dezvolte și să se strecoare prin toate arterele națiunii”¹⁰.

Este un scurt extras dintr-un text care s-a întins pe 10 pagini de revistă, conceput cu erudiție și credința în virtuțile unei arte capabilă să ne vindece unele „răni” spirituale și să ne propulseze spre sferele culturii de performanță. Teatrul era văzut ca o trambulină, reușind să lege un text plin de învățăminte morale și istorice cu un spectacol savurat de public, prin mijlocirea artei actoricești. Poate părea puțin prea hazardat entuziasmul aceluia moment, dar ideea de teatru național a constituit, cu adevărat, o stavilă în calea deznaționalizării. De fapt, *Societatea* nou înființată nu și-a propus să

7 Iosif Vulcan, *Să fondăm teatrul național*, în *Familia*, V, 1869, nr. 29, din 20 iulie/ 1 august, p. 337-338.

8 Iosif Vulcan, *Adunarea de la Deva*, în *Familia*, VI, 1870, nr. 39, din 27 septembrie/ 9 octombrie, p. 457-463.

9 *Ibidem*, p. 458

10 Iosif Vulcan, *De ce voim s-avem un teatru național*, în *Familia*, VI, 1870, nr. 40, din 4/ 16 octombrie, p. 472-474.

clădească, la modul fizic, sedii de teatru, ci a acționat în direcția constituirii unui repertoriu teatral, a constituirii de trupe și a cultivării gustului public pentru reprezentările de pe afișele spectacolelor. A contat enorm de mult oportunitatea ca limba românească să fie auzită, drept pentru care Iosif Vulcan a avut ideea de a introduce în repertoriu și piese ale lui Vasile Alecsandri, scrise în „dulcea limbă românească” pe filieră franceză, în timp ce limba din Ardeal era înțesată cu latinisme, cuvinte preluate din germană sau limba maghiară. Ardelenii luau astfel contact nemijlocit cu limba vorbită dincolo de Carpați, mândria apartenenței la o națiune de obârșie daco-romană fiind accentuată de splendorile limbii ce tocmai se cizela și se filtra prin opere culturale (poezie, proză, teatru)¹¹.

Revista *Familia* s-a constituit, efectiv, în organul de presă al *Societății pentru fond de teatru român*. Este aproape neverosimil numărul de articole apărute în paginile revistei având drept subiect exclusiv *Societatea*. Este vorba de peste 250 de texte!¹² La acestea se adaugă alte 150 de articole constituite în cronicile de spectacol, cu ocazia reprezentărilor susținute de trupele de diletanți sau ale reprezentărilor propuse de trupe profesioniste. Efectiv, efortul a fost unul foarte susținut, cu o risipă de energie și de mijloace pe măsura idealului reprezentat de arta ce stă sub semnul Thaliei.

Un ideal de-o viață, nu o opțiune „artistică”

Rolul jucat de Iosif Vulcan în activitatea noii instituții a fost unul covârșitor, indiferent de funcțiile pe care le-a avut, până la moartea sa, survenită la data de 8 septembrie 1907. Primul comitet director a fost format din șapte persoane, fiind ales pe o perioadă de trei ani, cu Ioan Hodoș (deputat în parlamentul din Budapesta) în calitate de președinte și cu Iosif Vulcan păstrându-și poziția de secretar. S.F.T.R. a avut primul sediu la Budapesta, pentru a se muta mai apoi la Brașov, în anul 1895, când editorul *Familiei* a fost ales președinte¹³. Practic, a fost cărturarul cel mai implicat, prezent la mai toate adunările generale (cu frecvență anuală), rostind adesea discursuri și preocupându-se de publicarea unor texte de dramaturgie. De altfel, după mutarea sediului *Asociației* la Brașov, președintele nou ales a avut inițiativa de a edita un *Anuar*. Acesta a apărut între anii 1898 și 1912, în cuprinsul său fiind consemnate, printre altele, lucrările fiecărei adunări generale¹⁴. Problema privind repertoriul avut la dispoziție, încă destul de sărac, a reprezentat motivul pentru care staff-ul S.F.T.R. a căzut la învoială cu N. I. Ciurcu, acesta din urmă publicând la propria editură *Biblioteca teatrală*, primul număr fiind scos în anul 1898 și propunând dramaturgie românească originală. Toate aceste inițiative au fost completate cu alte preocupări, respectiv acordarea de burse pentru studiul actoriei sau achiziționarea de costume și decoruri, direcții de acțiune abordate mai ales după moartea lui Iosif Vulcan. Drumul deschis de el a fost unul rodnic, într-o epocă a entuziasmului, dar și a lipsurilor și greutăților de tot felul. Neîmplinirile au fost inevitabile, dar bucuriile prilejuite de izbânzi, mici sau mai mari, au meritat întreg efortul, al fiecăruia în parte și al tuturor, împreună.

Un destin de cărturar, de intelectual dedicat propășirii culturale a neamului său aflat adesea în necazuri greu de trecut, în ipostaze sociale și politice specifice celor marginalizați. I-ar fi fost mult mai la îndemână să se afirme ca om de cultură maghiar, cu atât mai mult cu cât unul dintre unchii lui (József Irinyi) a fost luptător în revoluția maghiară de la 1848, cot la cot cu Petőfi Sándor și Kossuth Lajos, dar și om cu preocupări literare, romancier și traducător. Numai că Iosif Vulcan a ales calea cea mai grea¹⁵, în vremuri mustind a riscuri, pe deplin convins de misiunea sa, dar fără a aștepta

11 Mă întreb ce reacție ar avea Iosif Vulcan sau Vasile Alecsandri dacă, treziți din morți, ar auzi astăzi limba română schingiuită de atâția compatrioți, inclusiv, sau mai ales, de liderii sau aleșii lor politici, adesea surprinși în flagrant delict de abuz comis asupra gramaticii și lexicului.

12 Universitatea Babeș-Bolyai, Biblioteca Central Universitară, *Familia. Foaie enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni 1865-1906. Indice bibliografic*, vol. II, p. 508-534.

13 Iosif Vulcan a îndeplinit funcțiile de secretar (1870-1882), vicepreședinte (1882- 1895) și președinte (1895-1907). Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, Editura Minerva, București, 1974, p. 235.

14 Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, p. 239.

15 De ce a făcut asta, va rămâne un mister. A fost o decizie care a echivalat cu un pariu pe care-l fac doar marii „jucători”, doar cei care își mizează la ruleta ursitoarelor norocul. Faptul că a reușit ține de „opțiunile” divine.

de la nimeni laude sau onoruri. Cele care i-au fost acordate, răsplătindu-i eforturile, au venit cât se poate de natural, fără stridențe sau înfumurări. Iar faptul că „steaua conducătoare” a vieții sale a fost teatrul, mărturisire făcută în discursul ținut la deschiderea adunării generale din 1903, nu face decât să confirme și să contureze și mai pregnant alura unui personaj ce și-a cinstit, cu onestitate și grație, destinul.

Un gazetar din perioada interbelică, cu har și aplomb, după ce a consemnat faptul că nu a existat un sat din Ardeal în care comediile sale să nu fi fost jucate de învățători, studenți, flăcăi și fete, i-a făcut un portret memorabil: „*Vreme de o jumătate de veac, Vulcan cu revista lui a alimentat gustul de citit și setea de civilizație a familiilor noastre de cărturari, păstrându-le contactul cu cultura românească și salvând pe mulți de primejdia dezrădăcinării sufletești. /.../ N-a fost scriitorul tăcut și solitar, retras între pereții cabinetului de lucru. A fost omul de sentiment, publicistul avântat, intelectualul de manieră de salon și un bun orator de sărbătoare. /.../ În vremuri de urgie, acolo, la marginea de apus a românismului, Iosif Vulcan a fost un paznic de poartă*”¹⁶. Gentilețea, zâmbetul său curat, silueta gracilă, dar solemnă s-au păstrat în memoria posterității.

Nimeni nu va putea evalua matematic sau măcar aproximativ rolul jucat de *Societatea pentru fond de teatru român* în deșeurile campaniei furibunde a autorităților din Imperiul Bicefal de maghiarizare forțată a minorităților, printre care și a românilor. Nici nu e important acest aspect. Ceea ce constituie măreția acestui demers, realizat în 1870 și continuat mai apoi până aproape de Unirea cea Mare, este faptul că elitele culturale românești au știut găsi căi de afirmare a spiritului național, modalități de conservare a etnicului aflat în criză de identitate din pricina sindromului reprezentat de creșterea numărului de renegați. Salvarea nu a fost una izbutită printr-o conjunctură, ci efectul unor strategii puse la cale de minți luminate, dedicate unor idealuri ce nu se negociau.